

1. Cadetten van de KMA maken in 1988 de Bredase singels schoon bij de Lunetbrug. Een voorbeeld van de wisselwerking tussen stad en militairen. (Foto BN De Stem, Johan van Gurp, collectie Stadsarchief Breda, id.nr. JVG19880910039)

Breda en zijn militaire inwoners

door

Wim Klinkert

In 1567 nam Filips II, koning van Spanje, een drastisch besluit. Hij stuurde een van zijn belangrijkste legeraanvoerders, de hertog van Alva, met een omvangrijk leger naar de Nederlanden om aan de groeiende religieuze en politieke onrust een einde te maken. Alva legerde zijn troepen in diverse steden. Willem van Oranje, die zich als leider van de Opstand begon te ontwikkelen, was kort voordien, in april van dat jaar, vanuit Breda naar Duitsland gevlucht omdat hij vreesde voor lijf en goed. Zijn Breda kreeg nu Spaanse en Italiaanse troepen binnen de wallen, die het centrale staatsgezag representeerden. Dat was een nieuw fenomeen. Voorheen zorgden steden voor hun eigen verdediging, eventueel aangevuld met andere troepen in tijden van acuut oorlogsgevaar. Alva maakte Breda tot garnizoensstad, met de permanente aanwezigheid van buitenstaanders: militairen die dienden te gehoorzamen aan een centrale overheid. Anno 2019, meer dan vier en een halve eeuw later, zijn er nog steeds militairen permanent in de stad gelegerd, zij het in omstandigheden die weinig meer gemeen hebben met de roerige tijden van de Opstand tegen Spanje.

De militaire aanwezigheid in Breda heeft sinds de zestiende eeuw vele gedaanten gekend, maar er zijn wel constanten aan te wijzen. Militairen vormen binnen een stedelijke samenleving een 'vreemd' element. Ze zijn herkenbaar aan hun kleding, zijn wat leeftijd en geslacht betreft niet representatief voor de stadsbevolking, kennen eigen regels, gebruiken en rechtspraak, vertegenwoordigen de overheid en zijn vaak passanten. Bovendien is hun huisvesting eigenaardig: ingekwartierd bij burgers dan wel apart gehuisvest in barakken of kazernes. Breda kent die speciale militaire huisvesting al sinds de vroege zeventiende eeuw, zowel in de buurt van de huidige Houtmarktpassage en de Kloosterkazerne als aan de westelijke zijde van het centrum, nabij de Haagdijk, Pelmolten- en Schorsmolenstraat.¹ Van de moderne kazernes is de Kloosterkazerne, het huidige Holland Casino, de oudste. Van 1814 tot 1992 zwaaide Defensie hier de scepter.

Hoewel bijna elke Nederlandse stad gedurende kortere of langer tijd tussen de zestiende en twintigste eeuw wel als 'garnizoensstad' betiteld kan worden, is dit thema nog nooit in een gedegen wetenschappelijke studie behandeld, waarin over langere tijd de sociaaleconomische en culturele betekenis van de militaire aanwezigheid voor de ontwikkeling van een stad geanalyseerd wordt. Er bestaan wel enkele aanzetten zoals over Ede, Assen en Haarlem, maar er valt in dit opzicht nog veel werk te doen.² Enkele Duitse studies geven een goed voorbeeld.³

1 <https://erfgoed.breda.nl/erfgoed/archief/spaanse-barakken/> en Alma, *Barakkencomplex*.

2 Weerd, *Panorama*; Mol Moncourt en Luning, *Welkom aan het garnizoen* en Bulte, *Garnizoensstad Haarlem*. Bovendien gaf de SMG (nu Nederlands Instituut voor Militaire Historie) tussen 1988 en 1998 een serie boekjes uit met overzichten van de militaire geschiedenis van Utrecht, Tilburg, Harderwijk, Steenwijk, Bergen op Zoom, Breda, 's-Hertogenbosch en Grave.

3 Chr. Lankes over München (1993), R. Monnartz over Aken (2010) en H. Roet de Rouet over Frankfurt (2016).

Juist de veelzijdigheid van de militaire invloed maakt het thema interessant. En Breda biedt van die veelzijdigheid een prachtig voorbeeld. Natuurlijk laat militaire aanwezigheid een zeer zichtbaar stempel na op de aanblik van de stad: poorten, vestingmuren en -wallen, kazernes en arsenalen, wachtgebouwen enzovoort. In Breda is dit manifest aanwezig.⁴ Maar achter die zichtbare tekenen van voormalige en huidige militaire aanwezigheid en activiteit is er een ‘onzichtbare’ beïnvloeding van het stedelijk leven. Die strekt zich uit van economische bedrijvigheid ten dienste van het garnizoen, verzorging van vertier voor de gelegerde soldaten, participatie van de militairen in het stedelijke culturele leven – met muziek en sport hoog op de lijst – en de manier waarop de stadsbevolking omging met vertegenwoordigers van de gewapende macht van de overheid.

In dit Jaarboek wil De Oranjeboom de invloed die de aanwezigheid van militairen in Breda heeft gehad in de negentiende en twintigste eeuw aan de hand van uiteenlopende invalshoeken verder in kaart brengen. Hiermee hoopt ze bovendien bouwstenen aan te dragen, mocht ooit een garnizoensgeschiedenis van Breda ter hand genomen worden.

Zoals vermeld was het garnizoen al aanwezig vanaf de zestiende eeuw en is vanaf die tijd dus sprake van een civiel-militaire relatie binnen de Bredase wallen. De aard van die relatie was voortdurend aan verandering onderhevig. Aanvankelijk was de taak van het garnizoen nadrukkelijk gekoppeld aan de pogingen vanuit Madrid opstandige gewesten tot de orde te roepen. Het verloop van de Opstand leidde echter tot het ontstaan van een zelfstandige staat in de noordelijke Nederlanden en daarmee kreeg de militaire bezetting van Breda een direct verband met de ligging van deze vestingstad in het grensgebied van de Republiek in het noorden en de Zuidelijke Nederlanden. Of de vijand nu Spanje, de Republiek of Frankrijk was, oorlog was twee eeuwen lang zelden ver weg. Na de Franse Tijd zien we langzaam de directe oorlogsdreiging naar de achtergrond verschuiven en huist Breda in vreedstijd een vrij omvangrijk garnizoen waarvan de bezetting minder vaak wisselde dan voorheen, waardoor een hechtere band met de stad ontstond, buiten de militaire activiteiten om. Die band ging ook na de sloop van de vestingwallen en -poorten, kort na 1870, niet verloren. De stad behield immers haar omvangrijke garnizoen. Vele decennia was de stad het thuis van het Zesde Regiment Infanterie, gelegerd in de Klooster- en Chassékazernes en van het Derde Regiment Veldartillerie in de Seeligkazerne. Aan de Trip van Zoudtlandtkazerne, waar de huzaren (cavalerie) gelegerd werden, is reeds in het Jaarboek van 2017 aandacht besteed.⁵

In de jaren negentig van de twintigste eeuw, toen met het einde van Koude Oorlog en de afschaffing van de dienstplicht de defensieorganisatie aanzienlijk inkromp, stootte Defensie de Chassé- en Kloosterkazerne af. Nu, in 2018-2019, verandert de functie van de Seeligkazerne in die van een horeca-opleiding. De gedaanteverwisseling van dit historische complex was voor de redactie van het Jaarboek reden de uitgave van 2018 te openen met een geschiedkundig overzicht van deze voor Breda belangrijke historische locatie van de hand van Gustaaf Boissevain. De laatste decennia van haar militaire bestaan bood deze kazerne onderdak aan diverse militaire opleidingen en was daarmee een exponent van die bijzondere militaire aanwezigheid in Breda, gericht op onderwijs aan aanstaande en reeds dienende officieren.

Breda heeft in de loop der tijd bijna alle vormen van militair onderwijs binnen zijn poorten gehad. Van de opleiding van dienstplichtigen voor land- en luchtmacht tot de opleiding van beroeps- en reserveofficieren op alle niveaus. Officieren in alle rangen, tot het hoogste niveau, ontvingen, of ontvangen nog steeds, onderwijs in Breda. Het militair

onderwijs vormt heden ten dage zelfs de belangrijkste schakel tussen stad en militairen. De naamgever van de voormalige Seeligkazerne, generaal Hendrik Gerard Seelig (1785-1864), symboliseert deze band treffend. Hij verbindt deze met een andere, het Kasteel van Breda, de meest in het oog springende plaats waar Breda en de opleiding van officieren elkaar vinden. In 1826 besloot koning Willem I tot de vestiging van de Koninklijke Militaire Academie in het oude familiekasteel van de Nassaus. De keuze de primaire officiersopleiding juist daar te vestigen was een gevolg van de aanwezigheid van een garnizoen, van een geschikt gebouw en van oefenterreinen in de nabije omgeving.⁶ Bovendien was Breda in het Verenigd Koninkrijk van die dagen centraal gelegen. Van dat laatste heeft de opleiding niet lang kunnen profiteren. In 1830 moest ze, ten gevolge van de Belgische Opstand, de poorten alweer sluiten en dat zou zes jaar zo blijven.

Na de strijd en mobilisatie van de jaren dertig, waarover later meer, kon eindelijk de vorming van een initiële officiersopleiding krachtig ter hand genomen worden. Hierbij speelden Seelig en kolonel Isaac Paul Delprat (1793-1880) een rol van wezenlijk belang. Beide officieren hadden het militaire leven aan den lijve ondervonden en waren daarnaast in staat wetenschappelijk werk af te leveren. Jack de Graaf gaat in zijn bijdrage in op hun grote belang voor de officiersopleiding in Nederland, een belang dat in Breda zeer werd gewaardeerd. De stad ging zich trots als 'academiestad' presenteren.

In de roerige jaren dertig van de negentiende eeuw waren de verdedigingswerken nog hard nodig geweest. Tussen 1830 en 1832 vond de strijd tegen de opstandige Belgen mede in de directe omgeving van Breda plaats en in de jaren nadien hing de dreiging van oorlog in de lucht. Die bijzondere periode wordt nader belicht in de bijdrage van Peter van de Steenoven, die duidelijk maakt wat Bredanaars als bewoners van een grensstad eigenlijk al meer dan twee eeuwen wisten: de oorlog hoeft niet direct voor de eigen stadsomwalling gevoerd te worden om toch veel gevolgen voor het dagelijks leven in een garnizoensstad te hebben. Vooral de economische effecten waren ingrijpend, nog afgezien van de instroom van vrijwilligers en dienstplichtigen uit heel het land naar Brabant om desnoods met geweld het beleid van de koning tegenover de Belgen uit te voeren. Van de Steenoven laat met zijn panorama van de Bredase ervaring van de jaren 1830-1839 duidelijk zien hoe ingrijpend het dagelijks leven werd beïnvloed en geeft hiermee een mooie invulling op het ruimere beeld van die jaren dat de Tilburgse historicus Van den Eerenbeemt ooit schetste.⁷

Met de definitieve scheiding van de Nederlanden in 1839 trad militair een rustiger periode aan. Breda herkreeg weliswaar de positie van grensstad, maar oorlogsgevaar zou erg ver weg blijven. Bovendien veranderde het beleid betreffende de plaatsing van eenheden in de diverse garnizoenssteden.

In de loop van de negentiende eeuw groeide de trots in Breda een nationaal instituut als de KMA binnen zijn poorten te mogen hebben. Het verleende de stad aanzien en beklemtoonde bovendien de band tussen het Kasteel, de stad en de Oranjes. Hoe gesloten de opleiding ook was die binnen de muren van het Kasteel plaatsvond, dit nam niet weg dat de cadetten en staf zich op velerlei wijze aan de bevolking presenteerden en participeerden in het stedelijke economische, sociale en culturele leven.

4 Peeters, 'Militaire gebouwen in Breda'.

5 Stallen, 'Trip van Zoudtlandtkazerne'.

6 Jansen, *Op weg naar Breda*; Groen en Klinkert, *Studeren in uniform*.

7 Eerenbeemt, *Vreemde militairen*.

2. Erepoort op het Kasteelplein te Breda opgericht in 1903 bij het 75-jarig jubileum van de KMA. Iedere kwart eeuw waren er in de stad Academiefesten. (foto H.J. Renckens, collectie Stadsarchief Breda, id.nr. 19450412)

Vanaf 1878 vonden elke vijftig jaar in de stad Academiefesten plaats, en de cadetten bezaten sinds 1879 een eigen sociëteit op de Grote Markt. De KMA zorgde ook voor regelmatige bezoeken van (koninklijke) hoogwaardigheidsbekleders aan de stad en vanzelfsprekend ontstonden tussen de cadetten en schone sekse in Breda heel wat relaties, absoluut een constante factor in de civiel-militaire betrekkingen. Boudewijn van de Galseijde gaat in zijn bijdrage nader in op de feestelijke uitstraling van de officiersopleiding en geeft zodoende veel nieuwe informatie naast de bestaande overzichten.⁸

Jan Luitzen en Wim Zonneveld besteden aandacht aan een heel bijzondere uitstraling die de KMA op de civiele omgeving had: de popularisering van voetbal. Hiermee werken zij hun eerdere publicaties over dit thema verder uit, nu toegespitst op Breda.⁹ Zij tonen aan hoe belangrijk de invloed was van cadetten die als hbs-leerlingen, voordat zij naar Breda gingen, in steden als Den Haag en Haarlem het voetbal hadden leren kennen en dat meebrachten naar Breda. Tevens laten zij de oorsprong van het voetbal in Noord-Brabant zien, en de rol van Breda daarin. Deze ontwikkelingen van de laatste vijftien jaar van de negentiende eeuw passen in een bredere belangstelling voor sport door de bevolking als geheel, vaak met officieren in de voortrekkersrol. Breda is voor deze ontwikkeling exemplarisch. Militairen brachten niet alleen voetbal naar de stad, maar in Breda kenden om deze reden ook sporten als cricket, tennis, wielrennen, zwemmen en atletiek een vroege start. Niet voor niets vond in oktober 1906 het Eerste Nationaal Militair Gymnastiek- en Sportfeest in Breda plaats.

Het grootste deel van de militairen in Breda waren, tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw, dienstplichtigen. Afkomstig uit heel het land en van alle rangen en standen verbleven deze ingelote jongens in een van de Bredase kazernes. De stad was er voor vertier en verleiding, maar die relatie was niet eenzijdig, ook vanuit de stad was er bemoeienis met en zorg om deze tijdelijke inwoners. Frans Gooskens laat zien hoe Bredase burgers zich om

zielenheil en welzijn van de militairen bekommerden door de instelling van en steun voor militaire tehuizen, katholiek en protestant. Ondanks schaarste aan bronnenmateriaal over deze laatste, is Gooskens toch in staat een aansprekend en helder beeld te schetsen van de meer dan een eeuw bestaande relatie tussen deze militaire tehuizen en de stad.

De bijdragen van Wim de Natris en Pieter Stallen betreffen vormen van actie door burgers om ideologische redenen. Het militaire bedrijf is nauw verbonden met politieke overtuigingen en roept allerlei vormen van reacties op. De beide artikelen geven elk een uiterste van het politieke spectrum weer. De Natris reconstrueert nauwgezet, en daarin is hij de eerste, de Brabantse en Limburgse katholieke oppositie tegen de bezuinigingen op de defensiebegroting in de vroege jaren dertig van de twintigste eeuw. Hiermee laat hij niet alleen zien dat er in het Interbellum naast het streven naar ontwapening ook sterke tegenkrachten waren, maar ook dat vanuit de maatschappij effectief actie gevoerd kon worden om de regering tot een omvangrijker defensie-inspanning aan te zetten. Spil in deze beweging was de Bredase oud-officier van de cavalerie Hans Mathon (1883-1938).

Het tegengeluid wordt beschreven door Stallen die zich op de antimilitaristische acties in Breda van de jaren zeventig en tachtig richt. Hiermee werkt hij het thema waar Coraline Boot in 2014 op promoveerde voor Breda verder uit.¹⁰ Actievoerders namen vooral de Nationale Taptoe op de korrel, die voor hen symbool stond voor het 'vieren' van militarisme, en dat was een abjecte activiteit. Bovendien stonden acties tegen een groot evenement garant voor publiciteit die verder reikte dan Breda alleen. Stallen maakt duidelijk dat de omvang van dit protest bescheiden was en bleef. Buiten een kleine, linkse kring sloeg het niet aan en het verdwijnen van de Taptoe uit Breda kan dan ook niet op het conto van de actievoerders geschreven worden.

Militair geweld trof Breda opnieuw in de Tweede Wereldoorlog. Hieraan is in het Jaarboek regelmatig aandacht besteed.¹¹ Nu de bevrijding 75 jaar geleden plaatsvond, feestelijk gevierd in heel de provincie, is aandacht voor die bijzondere, aan Breda verbonden groep, passend: de Poolse bevrijders en hun nakomelingen. Breda is de enige grote Nederlandse stad die door Poolse militairen is bevrijd en de band tussen Polen en Breda is niet alleen zichtbaar in het straatbeeld, ze is ook aanwezig in de bevolking zelf. Edwin Lessmann, zoon van een Pools bevrijder, gaat in zijn bijdrage in op wat bevrijding, en wat daarna kwam, voor zijn vader betekende. Nog weinigen kunnen uit eigen ervaring over inzet in de Tweede Wereldoorlog vertellen. Hun verhalen blijven, door ze vast te leggen, voor de komende generaties behouden.

Literatuur

- Alma, X., *Barakkencomplex St. Catharinadal te Breda*, Erfgoedrapport Breda 8 (2005).
- Boot, C., *Het leger onder vuur* (Amsterdam, 2015).
- Bulte, M., *Garnizoensstad Haarlem* (Haarlem, 1992).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving* (Tilburg, 1986).
- Groen, P. en W. Klinkert, *Studeren in uniform* (Den Haag, 2003).
- Jansen, J.A.M.M., *Op weg naar Breda* (Den Haag, 1989).
- Mol Moncourt, A.E.S. de en H.M. Luning, *Welkom aan het garnizoen. 157 jaar militaire aanwezigheid in Assen* (Groningen, 1998).
- Peeters, C.J.A.C., 'Militaire gebouwen in Breda', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 25 (1972) 1-31.
- Stallen, P., 'Trip van Zoutlandtkazerne', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 70 (2017) 118-139.
- Weerd, E. van de, *Panorama van 100 jaar garnizoen Ede* (z.p., 2006).
- Wolf, H., *Gedenkboek 150 jaar Koninklijke Militaire Academie* (Breda, 1978).

8 Wolf, *Gedenkboek*; Groen en Klinkert, *Studeren in uniform*.

9 *Hard Gras* 115 (2017) en 118 (2018).

10 Boot, *Het leger onder vuur*.

11 *Jaarboek* nummer 47 (1994) bijvoorbeeld was geheel gewijd aan Breda in de Tweede Wereldoorlog en de periode kort na de bevrijding.